

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ЗАГАДКИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ ІГОРЯ РЮРИКОВИЧА

Один із перших князів Русі, який відіграв значну роль у формуванні Київської держави, великий князь Ігор Рюрикович, з різних причин опинився на маргінесі історичних досліджень. Його часто обходять мовчанкою або обдаровують різними фантастичними вигадками аж до оголошення *легендарною* особою. Тому є потреба нової спроби розв'язання загадок життя і діяльності князя Ігоря Рюриковича.

Більшість повідомлень джерел, пов'язаних з цим князем, залишаються дискусійними, починаючи від дати його народження. Згідно з Никонівським зведенням, Ігор народився 865 (6373) р.¹ Це повідомлення суперечить Воскресенському літопису, за яким у рік смерті Рюрика Ігорю було два роки², та Лаврентіївському та Іпатіївському літописам, за якими 879 (6387) р. помер Рюрик, передавши владу і сина Ігоря, який був „дѣтескъ вельми“³ чи „молодъ вельми“⁴. Узгоджуючи між собою інформацію останніх трьох літописів, більшість дослідників приймає дату 877 р., звертаючи увагу на критичні зауваження Бориса Клосса щодо пізнього характеру і датування окремих оригінальних повідомлень Никонівського літопису⁵. З цими зауваженнями не погодився Андрій Чернов⁶, приймаючи висновок Аполлона Кузьміна щодо можливого використання у Никонівському літописі джерела XII ст., пов'язаного з ростовською традицією⁷, що випливало з наведених точних дат сонячних затемнень (за Данилом Святським⁸). Той же А. Чернов звернув увагу на використання в найдавнішому літописанні як кириличної, так і глаголичної числових систем, за

¹ „В лѣто 6373. Того же лѣта родися Рюрику сынъ, и нарече имя ему Игорь“ (Никонівська летопись) // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Санкт-Петербург, 1862.— Т. 9.— С. 9.

² Воскресенская летопись // Там само.— Санкт-Петербург, 1856.— Т. 7.— С. 231.

³ Лаврентьевская летопись // Там само.— Москва, 2001.— Т. 1.— С. 22.

⁴ Ипатьевская летопись // Там само.— Москва, 2001.— Т. 2.— С. 16.

⁵ Клосс Б. Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII вв.— Москва, 1980.— С. 181—189.

⁶ Чернов А. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании // Княжа доба: Історія і культура.— Львів, 2012.— Вип. 6.— С. 31.

⁷ Кузьмин А. Начальные этапы древнерусского летописания.— Москва, 1977.— С. 226.

⁸ Святский Д. Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения.— Петроград, 1915.— С. 22.

якими букви „он“ відповідають різні числові значення: 70 і 80, що дає змогу приймати кінцеву дату 6383 р., яка, за болгарською (старовізантійською) ерою, що також використовувалася поряд з александрійською, антіохійською та константинопольською (візантійською) ерами, та датувати народження Ігоря 877/878 р.⁹, таким чином усуваючи неузгодженість літописів.

Неузгодженість джерел щодо дати народження Ігоря та дат його життя породила різні версії дослідників. Михайло Тихомиров, наприклад, дійшов висновку, що Ігор штучно пов'язаний з Рюриком¹⁰. Геннадій Намдаров підтримав версію, що між Олегом та Ігорем у Києві правив ще якийсь князь¹¹. У тому ж руслі пішли версії про двох Ігорів: сина Рюрика, якого Олег усунув від правління, та його тезку (можливо, внука Рюрика і сина Ігоря Рюриковича), який дочекався свого часу по смерті Олега, що цілком пояснювало і пізні народження Святослава. Є і версії про напівлегендарність Ігоря, хоча нічого легендарного у його життєписі немає. Етимологія імени явно скандинавська: Ігор — від Ingvarr (цю ранню етимологію відображають візантійські джерела та кремонський єпископ Ліутпранд), це ім'я було популярним у роду Інґлінґів, з якими був пов'язаний Рорик Ютландський¹². Здогадки, ніби матір'ю Ігоря була слов'янка з роду Гостомисла, не мають жодного джерельного підтвердження¹³. Ба більше, якщо Олег був свояком Рюрика, тобто братом його матері, то сам Ігор також і за мамою був скандинавом шведського, норвезького чи данського походження. Останнє дає змогу припускати, враховуючи традицію називати старших внуків іменем діда, що Рюрик одружився з представницею попередньої ладозької династії, дочкою конунга Інґвара.

До 912 чи 922 р. Ігор перебував у тіні Олега. „Хожаше по Олзѣ и слушаше его“¹⁴. Деякі дослідники розглядають Олега як співправителя Ігоря, який правив від його імени¹⁵. Певний натяк на те, що усунутий від правління син Рюрика все ж виконував певні функції правителя, залишила розповідь про похід Олега на Константинополь 907 р.: „Иде **W**легъ на Грекы. Игорѣ встави в Киевѣ“¹⁶.

⁹ Чернов А. Проблема 6360...— С. 31.

¹⁰ Тихомиров М. Происхождение названия „Русь“ и „Русская земля“ // Русское летописание.— Москва, 1979.— С. 35.

¹¹ Намдаров Г. Неизвестные страницы жизни св. княгини Ольги // История религий в Украине. Тезисы повідомлень III круглого столу.— Київ; Львів, 1993.— С. 14—19.

¹² Молчанов А. Древнескандинавский антропологический элемент в династической традиции рода Рюриковичей // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы.— Москва, 1992.— С. 44—47; Гушин А. Из наблюдений над именословом домонгольских Рюриковичей // Восточная Европа в древности и средневековье.— Москва, 1995.— С. 9—11; Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей IX — начала XI в.— Москва, 2001.— С. 125. Це вже наприкінці XII — на початку XIII ст., коли серед Рюриковичів були рязанський князь Інґвар Ігорович чи луцький князь Інґвар Ярославич, можна припускати, що зв'язок зі скандинавською етимологією було втрачено, і ці імена вже сприймалися як різні (Литвина А., Успенский Ф. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики.— Москва, 2006.— С. 63).

¹³ Свердлов М. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII вв.— Санкт-Петербург, 2003.— С. 126.

¹⁴ Ипатьевская летопись.— С. 42.

¹⁵ Новосельцев А. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории (Москва).— 1991.— № 2—3.— С. 13—14.

¹⁶ Лаврентьевская летопись.— С. 29. В Іпатіївському літописі: „Иде **W**легъ на Грекы. Игорѣ вставивъ Киевъ“ (Ипатьевская летопись.— С. 21).

Дискусійним залишається питання переходу повної влади від Олега до Ігоря. Чи Олег успадкував її після смерти Олега 912 р., чи силою утвердився на престолі, змусивши Олега вертати у Ладогу? Можливо також, що після відходу Олега до Ладоги це „королівство“ відпало від Києва. По його смерті за Ладогу могла розгорнутися боротьба між вікінгами. З 925 р. завмирає варязьке кладовище в Ладозі. 927 р. син норвезького конунга Гаральда Харфарга Ейрік Кривава Сокира (885—954) здійснив похід у Бярманланд (Корелу?), що було можливе найпевніше з Ладоги. Близько 933 р. вже як норвезький конунг він знову здійснив похід у фінські землі та Бярмію¹⁷. За „Сагою про Егіла“, найдавніший рукопис якої належить до 1240 р., конунг Ейрік по Двіні дістався краю Permia, де захопив порт Permina¹⁸. На той час він володів Хордаландом на півдні Норвегії. У нижній течії басейну Західної Двіни подібних топонімів немає. На півночі Ризької затоки, куди впадає Західна Двіна, є гирло р. Пярну, де у середині XIII ст. хрестоносці збудували замок Пероне (Pernau — нім.), навколо якого сформувалося сучасне естонське місто Пярну. Слідів більш раннього міста тут не виявлено, але, враховуючи, що гирло р. Пярну майже після кожного великого весняного льодоходу та сильних штормів змінювало конфігурацію, не можна відкидати його існування. Все ж відомості про Пермю та Перміну радше стосуються Північної Двіни, якою можна було досягнути земель *пермі*, добре знаних новгородцям. Шлях до них пролягав через Білоозеро, яке належало до Ладозького „королівства“, Кубенське озеро та р. Сухону. В такому разі Ейрік Кривава Сокира певний період контролював Ладозьке „королівство“ (десь у 929—934 рр.). Але, за „Орозієм“ короля Альфреда, близько 869—874 рр. вікінг Отар з Халогаланду у Норвегії здійснив плавання у Біле море до гирла Північної Двіни¹⁹. Частина дослідників розміщає Бярмію від Північної Двіни до Печори чи між Фінляндією, Білим морем, Онезьким і Ладозьким озерами або на Кольському півострові, а *фінами* Отар називав *саамів* (лопарів)²⁰. Виходячи з цього, можна припускати, що походи Ейріка Кривава Сокира в той час, коли його основні володіння були на норвезькому побережжі, стосувалися Білого моря і фінських та пермських земель, а не Ладоги. Зрозуміло, що вікінгів цікавила можливість легкого обміну різних дрібничок, зокрема скляного намиста, на цінне хутро і моржові бивні з цих теренів. Стан джерел не дає змогу розв'язати проблему локалізації напрямків походів норвезького конунга, але вони також з великою часткою ймовірності торкалися Ладоги та її округи, доля яких щонайменше до середини 930-х років неясна. Ейрік та його сини здійснювали піратські походи на Схід (згідно з королівською сагою „Fagrskinna“ („Гарна шкіра“), вперше записаною близько 1220 р. „Так говорить [...] Глум, син Гейрі, у своїй піс-

¹⁷ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия IX—XIV вв.— Москва, 1978.— С. 49, 61.

¹⁸ Pálsson H., Edwards P. Egil's Saga.— Harmondsworth, 1976.— Ch. 37.

¹⁹ Bosworth J. King Alfred's Anglo-Saxon Version of the compendious History of the World by Orosius.— London, 1859; Whitefish Montana.— Kessinger Publishing, 2007.— 452 p.; Кузнецов С. К. вопросу о Бярмии // Этнографическое обозрение.— Москва, 1905.— Кн. 115—116.— № 2—3.— С. 1—95; Тиандер К. Поездки скандинавов в Белое море.— Санкт-Петербург, 1906.— 400 с.

²⁰ Матузова В. Английские средневековые источники IX—XIII вв. Тексты, перевод, комментарий.— Москва, 1979.— С. 28—32.

ні, що Ейрік грабував раніше, ніж конунг Гаральд помер [...] в Курланді і в Естлянді, і у багатьох інших країнах, грабував він на Сході, також у багатьох місцях у Швеції і в Гаутланді²¹. Стосунки з норвезькими вікінгами нормалізувалися при Хаконі Харальдсоні Доброму (934—961) після відходу Ейріка Кривава Сокира спершу на Оркнейські острови, а згодом у Нортумбрію²².

У той час князю Ігорю Рюриковичу було не до північних проблем. „Древлянѣ заратишасѣ ꙗко Игорѣ по Олговѣ смѣрти“²³. Схоже, що правитель Древлянського князівства спробував позбутися опіки Києва 912 р., скориставшись з боротьби Ігоря з Олегом. Бо похід Ігоря проти *древлян* стався лише наступного 913 р. після відходу Олега до Ладоги. Літописець подав цю подію під 914 (6422) р., але, зокрема, зазначив: „В то ж лѣто приде Семѣнъ Болгарьскыи на Цѣбѣградѣ и створивъ миръ иде въ своѣси“²⁴. Болгарське військо облягало Константинополь у липні—серпні 913 р., після чого у серпні було укладено мир, за яким Візантія визнала кагана Симеона царем і імператором болгар²⁵. Похід Ігоря Рюриковича проти *древлян* завершився поверненням Древлянського князівства під київський протекторат („и побѣвъ възложи на нѣ дань болшую **В**льговъ“²⁶).

Під 915 (6423) р. літописи повідомляють про прихід у причорноморські степи між Дніпром та Дунаєм *печенігів*, з якими Ігор уклав мир²⁷. Але стосунки з новими сусідами не були стабільними. Під 920 (6428) р. „Игорь же воеваше на Печенѣгы“²⁸. Десь у той же період київський князь зайнявся включенням до складу Київської держави слов'янських земель, розташованих на захід від Києва. Зрозуміло, що услід за *древлянами* у сферу інтересів Києва потрапили землі *дреговичів*, які займали території переважно по лівому берегу Прип'яти. Добре поінформований візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний (905—959), який у своєму трактаті „Про управління імперією“ відзначив, що у середині X ст. *другувити-дреговичі* платили данину Києву²⁹. Дреговичі не входили у державу Олега, Ольга не вела проти них військових дій, отже, входження

²¹ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия...— С. 49.

²² Collingwood W. G. King Eirik of York // Saga-book of Viking Club-Society for Northern Research 2 (1897—1900).— London, 1999.— P. 313—327; Campbell A. Two Notes on the Norse Kingdoms in Northumbria // English Historical Review.— 1942.— Vol. 57.— P. 85—97; Downham C. Viking kings of Britain and Ireland. The Dynasty of Ivarr to A. D. 1014.— Edinburgh, 2007.— 358 p.; Cormack M. Egils saga, Helmskringla, and the Daughter of Eikir blóðox // Alvismál.— 2001.— Vol. 10.— P. 61—68.

²³ Ипатьевская летопись.— С. 31.

²⁴ Там само.— С. 32.

²⁵ Runciman S. Emperor of the Bulgars and the Romans // A history of the First Bulgarian Empire.— London, 1930.— P. 145—188; Ostrogorsky G. Avtokrator i samoderžac // Glas Srpske Kraljevske akademije.— 1935.— T. 164.— P. 95—97; Fine J. Bulgaria under Simeon, 893—927 // The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century.— Ann Arbor, 1991.— P. 144—148; Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900—1204.— Cambridge University Press, 2004.— P. 22.

²⁶ Ипатьевская летопись.— С. 31—32.

²⁷ Лаврентьевская летопись.— С. 42; Ипатьевская летопись.— С. 32.

²⁸ Ипатьевская летопись.— С. 32.

²⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Литаврина и А. Новосельцева.— Москва, 1991.— С. 50—51.

останніх у Київську Русь можна віднести до часів Ігоря. З входженням їх території в орбіту Києва у дніпровську торгівлю через Прип'ять стали втягуватись волинські племена, насамперед *лучани*, яких, назвавши їх *Лендзаніни* (Λενζανήνοι), Костянтин VII також вважав данниками Києва³⁰. В західному напрямку князеві Ігорю Рюриковичу, схоже, вдалося просунутися і далі до витоків Прип'яти і басейну Західного Бугу, підпорядкувавши також *волинян*³¹. Свідченням цього служить те, що ні Ольга, ні Святослав у цьому напрямку походів не здійснювали, а Володимир Святославич воював з *ятвягами*, що було можливим тільки з території *волинян*. І це підпорядкування земель волинян здійснено до 945 р., коли у числі послів князя Ігоря був „*Нѣтъвагъ Гунаревъ*“³², тобто посланець волинського намісника Гунара. Явно з волинської землі був здійснений похід Володимира Святославича 981 р. проти *засян* і *черв'ян*, бо придністровські хорвати були завойовані аж 992 р.

Не пізніше середини 930-х років розпочалась війна Ігоря з *уличами*, яку пізніші літописи, зокрема Воскресенський та Никонівський, помістили під 914 (6422) р. відразу ж після війни з древлянами³³, а Перший Новгородський літопис також відразу після війни з древлянами, але під 922 (6439) р.³⁴ Військо князя Ігоря очолював воєвода Свенельд. Воєвода Свенельд тримав в облозі столицю *уличів* Пересічен упродовж трьох років, поки вони нарешті не здалися. Той же Свенельд зі своєю дружиною отримав землю *уличів* у бенефіцій-кормління. Завойовані землі містилися у Середньому Подніпров'ї нижче Києва. „И бѣша сѣдяще Углици по Днѣпру“³⁵. Судячи з літописних статей 1154 і 1161 рр., град Пересічен містився по Дніпру між Києвом і Переяславом, ближче до Києва³⁶. Невдовзі після цього завоювання *уличі* почали залишати свої осади у Подніпров'ї і переселятися у межиріччя Південного Бугу і Дністра³⁷.

Коментатори літописів майже не звернули уваги на дружину воєводи Свенельда. Цілком очевидно, що князь Ігор Рюрикович, продовжуючи політику свого попередника і приєднуючи нові території сусідніх східнослов'янських князівств в умовах прикордонних конфліктів з норвезькими вікінгами та печенігами, змушений був утримувати постійні професійні дружини вікінгів. Головною такою дружиною була дружина Свенельда, яку утримували за рахунок данини із землі *уличів*, а після переселення цих уличів, коли забракло ресурсів, *кормлінням* Свенельда та його дружини стала земля *дреговичів*. Схоже, що данина із землі *волинян* йшла на утримання дружини згаданого Гунара. Очевидно, що воєводи, які отримали ці бенефіції, виконували функції княжих намісників, тобто здійснювали *вейцлу* (об'їзди-полюддя), під час якої, крім збору данини, виконували і судові функції князя, розглядаючи суперечки між общинами.

³⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей.— С. 44—45.

³¹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти.— Біла Церква, 2006.— С. 210—214.

³² Ипатьевская летопись.— С. 35.

³³ Воскресенская летопись.— С. 277; Никоновская летопись.— С. 26.

³⁴ Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку.— Санкт-Петербург, 1888.— С. 7—8.

³⁵ Воскресенская летопись.— С. 277.

³⁶ Ипатьевская летопись.— С. 471, 512.

³⁷ Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку.— С. 8.

Спершу відносини з Візантією розвивалися у рамках угоди, укладеної Олегом 911 р. *Руський корпус* брав участь у головних операціях візантійської армії. 934 р. в ескадрі патрикія Косьми, яка була відправлена в Лангобардію, з 18 кораблів 7 були руськими з екіпажами у 415 воїнів. Ці ж 7 людей були наступного 935 р. включені в ескадру протоспафарія Епіфанія, спрямовану до берегів Франції з посольством до провансальського графа Гуго. 936 р. в експедиції на Крит брали участь 9 людей з екіпажами в 629 воїнів³⁸. Участь руських підрозділів у головних виправах візантійської армії, навіть якщо у їх складі переважно були вікінги, безперечно, свідчить про нормальні, радше союзні, стосунки між обома сторонами.

Причини конфронтації з Візантією неясні. Ініціатором був, безперечно, київський князь. Найімовірніше, що його до цього підштовхнули болгарари. Хоча Візантія визнала Петра, сина і наступника Симеона, царем, залишивши за ним зайняті батьком візантійські володіння, у 933—939 рр. Візантія підтримала сербського князя Часлава Клоніміровича і допомогла йому звільнитися з-під болгарської опіки³⁹. Руський літописець звинуватив болгар у тому, що вони попередили візантійців про підхід їхнього флоту⁴⁰, що може бути певним підтвердженням цієї гіпотези. Можливо, флот Ігоря Рюриковича користувався болгарськими портами як союзниками, а згодом після поразки звинуватив болгар у віроломстві. 941 р. Ігор зібрав величезний ледунг, чисельність якого літопис подає у 10 тис. людей, що повторили візантійські автори Лев Диякон (бл. 950—бл. 1000)⁴¹, Іоанн Скіліца (початок 1040-х — після 1101)⁴² та Іоанн Зонара (бл. 1074 — після 1159)⁴³. Кременський єпископ Ліутпранд (922—972), який 949 р. був

³⁸ Филипчук О. „Rossovarangians“: до проблеми часу утворення русько-варязького корпусу у Візантії // Питання історії України: Збірник наукових статей.— Чернівці, 2007.— Т. 10.— С. 191—195; його ж. Титули командного складу русько-варязького корпусу за даними візантійської сфрагістики // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи.— Чернівці, 2007.— С. 192—194; його ж. Умови прийняття найманців до русько-варязького корпусу у Візантії // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.— Чернівці, 2008.— Вип. 376—377.— С. 87—90; його ж. Майно русько-варязького найманця у Візантії в X—XI ст.: варязька розповідь Іоанна Скіліци // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології.— Чернівці, 2008.— Т. 1 (25)— С. 228—240; його ж. Скільки коштував руський найманець у Візантії у X ст. // Ruthenika.— К., 2008.— Т. 7.— С. 7—30; його ж. Руси в експедиціях візантійського флоту в 911—949 рр. (за кн. П. 44, 45 De ceremonis) // Питання історії України: Збірник наукових статей.— Т. 10.— С. 211—221; Луговий О. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X—XIII ст. // Дриновський збірник.— Харків; Софія, 2008.— Т. 2.— С. 108—114; його ж. Підрозділи Рос та Варангів у відносинах Візантії та Русі X—XII ст. // Там само.— Харків; Софія, 2009.— Т. 3.— С. 365—375; Кабанець Р. Військове найманство Візантійської імперії: традиції та роль Київської Русі // Історико-політичні студії.— 2015.— № 1.— С. 107—114.

³⁹ Runciman S. A history of the First Bulgarian Empire.— London, 1930.— P. 185; Ђирковић С. Образовање српске државе. Историја српског народа.— Београд, 1981.— С. 141—155.

⁴⁰ Ипатьевская летопись.— С. 33.

⁴¹ Диякон Л. История / Пер. М. М. Копыленко, стат. М. Я. Сюзюмова, комент. М. Я. Сюзюмова и С. А. Иванова. Отв. ред. Г. Г. Литаврин.— Москва, 1988.— С. 57.

⁴² Iohannis Scylitzae Synopsis Historiarum // Rec. Ioannes Thurn.— Berolini, 1973.— P. 229.

⁴³ Iohannis Zanarae Epistome Historiarum. Vol. 3 / Ed. L. Dindorfi.— Lipsiae, 1870.— P. 376.

послом італійського короля Беренгара II у Константинополі, писав про 1000 людей⁴⁴, але і це, мабуть, перебільшення⁴⁵.

Перехід великого флоту не вдалось приховати. Спершу стратиг Херсонеса, а згодом болгари чи болгарські агенти Візантії, повідомили імператора про небезпеку. Однак значна частина візантійського флоту в той час була зосереджена для захисту архіпелагу від арабів. Тому Ігор без перешкод увійшов у Босфор і спробував прорватися до Константинополя. Але василевс Роман I Лакапін, сам у минулому флотоводець, друнгарій (командувач флоту), швидко вжив заходи для оснащення купецьких кораблів сифонами для метання „грецького вогню“. Тому Ігоря Рюриковича зустріли дромони протовестіарія Феофана, підсилені переобладнаними кораблями. У морській битві поблизу Іерона флот Ігоря зазнав поразки і великих втрат. Успіх візантійців пояснюють застосуванням „грецького вогню“. Хоча у флоті Ігоря було, напевно, немало вікінгів, ознайомих з візантійською технікою, застосування „грецького вогню“ не могло бути для них несподіванкою, але і протидії проти цієї суміші також не було. І сам князь Ігор втратив управління, не зумів після бою зібрати більшість людей і з невеликими рештками вернув до Києва. Одному з його соратників вдалось зібрати частину людей, які уціліли після поразки. З цими силами він висадився у Пафлагонії. Візантійці вважали, що висадилися головні сили. Проти них були кинуті домесник сходу Іоанн, патрикій Варда Фока з македонським військом та фракійський стратілат Федір⁴⁶. Вертаючи назад, флот князя Ігоря знову зазнав невдачі від протовестіарія Феофана, який чекав на нього при виході з Боспору⁴⁷.

Після цієї поразки Ігор готувався до повторного походу. Йому вдалось домовитися з *тиверцями*, *печенігами* та *уграми*. Можливо, що удар *угрів* по Візантії і їх вторгнення у Фессалію 943 р.⁴⁸ був погоджений з Києвом. 944 р. рать Ігоря знову вирушила проти Візантії. Основні сили йшли берегом, а флот рухався вздовж нього на невеликій віддалі. Однак обидві сторони не квапилися воювати і вже на Дунаї розпочали переговори, котрі завершилися миром, правда, менш вигідним за мир 874 чи 911 рр.⁴⁹

⁴⁴ Die Werke Liutprands von Kremona / Ed. J. Becker.— Hannover, 1915.— P. 138. Характерно, що італійський дипломат називає київського князя rex Inger.

⁴⁵ Щапов Я. Русская летопись о политических взаимоотношениях древней Руси и Византии // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе.— Москва, 1972.— С. 205.

⁴⁶ Літописець повідомляє, що тільки у домесника Іоанна було 40 тис. воїнів (Іпат'євська летопись.— С. 33), але це також навряд чи відповідає дійсності. Проте цих військ було достатньо, щоби розгромити десант в 3—5 тис. воїнів.

⁴⁷ Карышковский П. Лев Диякон о Тмутараканской Руси // Византийский временник.— Москва, 1960.— Т. 17 (42)— С. 47; Половой Н. К вопросу о первом походе Игора против Византии: (Сравнительный анализ русских и византийских источников) // Там само.— Москва, 1961.— Т. 18 (43)— С. 85—104; Филипчук О. Князь Ігор та похід на Константинополь у „Історії“ Лева Диякона // Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (Чернівці, 27—28 листопада 2009 р.): Тези.— Чернівці, 2009.— С. 261—264; його ж. Князь Ігор в „Історії“ Лева Диякона // Питання історії України.— Чернівці, 2011.— Т. 14.— С. 18—25.

⁴⁸ Anonymi Vita Sancti Lucae junioris (circa medium saeculum 10) // Partologiae cursus completus. Series graeca posterior. Accurante Jacques-Paul Migne.— Paris, 1863.— Т. 111.— P. 441—477; A Magyarok elödeiről és a honfoglalásról // Sajtó alá rendezte Györfly György.— Budapest, 1958.— P. 64—67.

⁴⁹ Оцінку та історіографію угоди 944 р. див.: Сахаров А. Дипломатия Древней Руси. IX — первая половина X в.— Москва, 1980.— С. 234—290.

З тексту угоди 944 р. можна зробити висновок, що племінні суперсоюзи-князівства, які ввійшли до складу Київської держави, ще зберігали своїх „світлих князів“, зазначених в угоді Олега 911 р., бо посольство було відправлено від „Игора великого княза Рускаго и ѿ всеа княжья и ѿ всѣх людий Рѹкоє земли“⁵⁰. Але в самому переліку членів посольства послали членів родини Ігоря Рюриковича і вождів найманих варязьких дружин („всі люди Руської землі“), тобто особи, які утримували військові дружини за рахунок виділених *кормлин*-бенефіціїв (у числі яких було і Древланське князівство), займають вищі сходинки в ієрархії, ніж посланці від „всіх князів“. У складі посольства були переважно дружинники-вікінги⁵¹: „Иворъ, соль Игоревъ великого княза Рускаго и ѿбъчии сли Вуефасть Сѣославль сѣа Игорева, Искусеви Ѡлгы княгина, Слуды Игоревъ нети* Игоревъ, Оулѣбъ Володиславль, Каницаръ Передъславинъ, Шихъбернъ“⁵² Сфандръ жены Улѣблѣ, Прасътѣнъ Туръдуви, Либиаръ Фастовъ, Гримъ Сфирьковъ, Прастѣнъ Акунъ нети Игоревъ, Кары Тудковъ, Каршевъ Туръдовъ, Егри Евлисковъ⁵³, [Воистъ] Воиковъ⁵⁴, Истръ Аминовъ⁵⁵, Прастѣнъ Берновъ, Ютъвагъ Гунаревъ, Шибридъ Алданъ, Колъ Клековъ, Стегги Етоновъ, Сфирка, Алвадъ Гудовъ, Фудри Туадовъ⁵⁶, Муторъ⁵⁷ Оутинъ, купецъ Адунъ, Адулбъ, Иггивладъ, Ѡлѣбъ, Фрутанъ, Гомоль, Куци, Ємигъ, Туръбидъ, Фуръстѣнъ, Бруны, Роальдъ, Гунастръ, Фрастѣнъ, Игелъдъ, Туръбернъ, Моны, Руалд, Свѣнъ, Стиръ, Алданъ, Тилена, Пубъксаръ, Вузлѣвъ, Синко Боричъ“⁵⁸. У складі посольства були також *княжі гости* (купці), більшість яких також мала скандинавські імена, частково спотворені у літописній передачі (Адун, Адулб, Ігвлад, Гліб, Фрутан, Гомол, Куці, Єміг, Турбід, Фурстен, Брун, Роальд, Гунастр (чи Гунар?), Фрастен, Інгельд, Турберн, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілена, Пубксар, Вузлев) та княжий бирич (герольд) Синко.

На думку деяких дослідників, між послами великого князя Ігоря та його небожа Акуна (Хакона) поміщені посланці інших членів династії Рюриковичів, зокрема сина Святослава, дружини Ольги, небожа Ігоря, Володислава, а також Гліба, який загинув під час антихристиянських репресій Святослава Ігоровича 971 р. Виводять навіть логічний ряд родинних стосунків основних осіб, від імені яких укладена угода: великий князь Ігор, його син та спадкоємець Святослав, дружина Ольга, небіж Ігоря Ігор, ще двоє синів — Гліб і Володислав, дружина спадкоємця Предслава, дружина іншого сина Сфандра і ще один небіж Акун (Хакон)⁵⁹. Існують ще старі і нові гіпотези стосовно родинних стосунків цих осіб⁶⁰. Вони всі залишаються здогадками, до яких треба ставитися дуже обережно. Спад-

⁵⁰ Ипатьевская летопись.— С. 36.

⁵¹ Лаврентьевская летопись.— С. 46—47.

⁵² Шигобернъ (Ипатьевская летопись.— С. 35).

⁵³ Ерлисковъ (Там само).

⁵⁴ Воистовъ Иковъ (Там само).

⁵⁵ Юминдов (Там само).

⁵⁶ Тулбовъ (Там само.— С. 36).

⁵⁷ Муторъ (Там само).

⁵⁸ И Синко бирич (Там само). Бирич — це княжий міністеріал, який виконував функції глашатая, оповісника, відповідника західноєвропейському герольду.

⁵⁹ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей...— С. 142—144.

⁶⁰ Полевой Н. История русского народа.— Москва, 1829.— Т. 1.— С. 135; Пушкирева Н. Женщины Древней Руси.— Москва, 1989.— С. 13.

космець престолу Святослав Ігорович, напевно, відразу ж отримав одну з князівських дружин, для утримання якої була виділена територія. Можна з достатньою часткою вірогідності припускати, що центр цієї території, якою згодом реально управляв Святослав, був Немогард („...із Немогарда [Νεμογαρδάς], у якому сидів Сфендосав, син Інгора, архонта Росії...“⁶¹). Зрозуміло, що більшість російських дослідників без застережень під Немогардом бачить Новгород на Волхові. Василь Ляскоронський бачив у цій назві нову відбудовану частину Києва⁶². А Володимир Пархоменко — місто, розташоване на цьому шляху, південніше⁶³. Джон Б'юрі запропонував кон'єктуру β взамін μ: Νεβογαρδάς⁶⁴, на підставі якої Анатолій Кіричников зробив висновок, що Святослав Ігорович тримав стіл у *граді на озері Нево*, тобто у Ладозі⁶⁵. Таку гіпотезу можна було б прийняти і тоді це б означало, що після повернення Ладозького „королівства“ до складу Київської держави воно було закріплене за спадкоємцем престолу, і саме звідти Святослав перейшов до Києва. Але, найімовірніше, інформатором імператора Костянтина Багрянородного або його джерела був вікінг, з числа тих, що перебували на візантійській службі, і назва Ладоги в його передачі мала б бути близькою до Альдегюборг. Тоді Немогард такий Новгород, але не на Волхові, а на Дніпрі — це Хольмгард-Гнездово, звідки легше було оволодіти Києвом, потіснивши матір. Проблема ця залишається дискусійною⁶⁶.

Про княгиню Ольгу, чи не найбільш загадкову особу серед руських князів, йтиметься далі. Але можна стверджувати, що вона мала власне доменальне володіння з центром, мабуть, у Вишгороді.

Ігор (Інгвар) та Акун (Хакон), небожі Ігоря, персони загадкові, вони могли бути дітьми невідомих синів Рюрика, які народилися після Ігоря, які також мали певні території як бенефіції, з яких утримували власні дружини.

Загадково виглядає і пара Гліб і Володислав (Гліб — посол Володислава чи його брат?). Гіпотеза, що вони обидва сини Ігоря, залишається бездоказовою версією. За В. Татищевим, Гліб, „брат Святослава“, був страчений ним 971 р. під час репресій проти християн, звинувачених у зраді⁶⁷. Тоді цей Гліб (Улеб) міг бути сином Ігоря не від Ольги, а від іншої дружини⁶⁸ або наложниці і при цьому міг бути навіть старшим за

⁶¹ Константин Багрянородный. Об управлении империей.— С. 44—45.

⁶² Ляскоронский В. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время // Журнал Министерства народного просвещения.— Санкт-Петербург, 1913.— № 4.— С. 232—235.

⁶³ Пархоменко В. У истоков русской государственности (VIII—XI вв.).— Ленинград, 1924.— С. 34.

⁶⁴ Burry J. The Treatise De administrando imperio // Byzantinische Zeitschrift.— München, 1906.— Bd. 17.— S. 543.

⁶⁵ Кирпичников А. Ладога и Ладужская земля VIII—XIII вв. // Историко-археологическое изучение Древней Руси.— Ленинград, 1988.— С. 55.

⁶⁶ Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович // Український історичний журнал (Київ).— 2015.— № 3 (522).— С. 37—55; його ж. Хольмгард-Новгород: загадки історії Русі X — першої половини XI века // Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология.— Ижевск, 2015.— Вып. 1.— С. 7—18.

⁶⁷ Татищев В. История Российская с самых древнейших времен.— Москва; Ленинград, 1962.— Т. 1.— С. 111.

⁶⁸ Войтович Л. [Рец. на:] Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX — начала XI в. / Отв. ред. О. М. Медушевская.— Москва, 2001.— 262 с. // Записки Научного

Святослава. Але тоді залишається припускати, що у літописних текстах пропуски, або ж двоє синів Ігоря були представлені у складі посольства не окремими послами, а особисто. У такому разі, як сини великого князя, вони мали б бути згадані перед послами. З тексту логічніше виглядає, що Гліб був послом Володислава. Тоді останній радше один із „світлич“ князів, чия дружина була у складі Ігоревого війська. Фантазії навколо сина Ігоря, який мав володіння у Прикарпатті чи на Волині,— звичайна бездоказова верифікація⁶⁹. Якими землями володів Володислав, встановити неможливо.

За В. Татищевим, Предслава — дружина Святослава, угорська принцеса⁷⁰. Подібний шлюб, який скріплював союз Руси з уграми, досить вірогідний, незалежно від віку Святослава. У такому разі Предслава могла мати власний домен, з якого виставлялася дружина відповідної чисельності. Також і Сфандра, дружина Гліба, могла мати відповідний домен. Якщо Гліб був братом Святослава, то його дружина могла походити з котроїсь зі скандинавських династій, шлюб з якою скріплював відповідний союз. Якщо ж Гліб, названий у складі посольства, був послом князя Володислава, то князь Гліб і його бойова дружина не брали участі у поході Ігоря Рюриковича на Дунай, виконуючи інші завдання, тоді як бойова дружина Сфандри була у складі цього війська. Всі ці побудови достатньо ймовірні, але і не менш дискусійні.

Тур („Туръдуви“— тобто „Турів“) дуже правдоподібно тотожний зі згаданим князем Тури (Торіру), який „перешель изъ заморья имаше волюсть свою ... Туръ Туровъ. От него же и Туровци прозвашася“⁷¹).

Тоді Фастов (Fastolf?) та Сфірк (Сфірн?) — очільники дружин, можливо, пов'язані родинними зв'язками з Рюриковичами. Найімовірніше, що Свірн — спотворене ім'я Свенельд (Sveinaldr), знаменитого воеводи Ігоря та Святослава, навколо особи якого тривають дискусії⁷². Справді, мало ймовірно, щоби Свенельд зі своєю дружиною не брав участі у поході Ігоря 944 р.

Особи, чії послы перелічені після посла Хакона, небожа Ігоря, і до купців-гостів, найпевніше були очільниками дружин вікінгів, для утримання яких тримали бенефіції-лени. З них більш-менш надійно можна ідентифікувати тільки Гунара, чий посол Ятвяг (Ятвягъ) вказує на західноволинські землі, які межували із землями ятвягів. Решта очільників Туди, Турд, Евлиск (Єрліск), Воїк, Аминод, Берн, інший Гунар, Алдан, Клек, Етон, Сфірк, Гуд, Туад і Отин також тримали окремі лени, що дозволило їм виступати зі своїми дружинами.

Таким чином, посольство Ігоря було сформовано з представників зібраних військових дружин та купецтва (можливо, що причиною конфронтації з Візантією виступали саме дискримінаційні спроби візантійського апарату стосовно руського купецтва). Склад посольства, як і при-

товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2002.— Т. ССXLIV.— С. 705—708.

⁶⁹ Коновалов Ю. Русский княжеский дом в середине X века.— [Электронный ресурс].— Режим доступа: www.uigro.narod.ru

⁷⁰ Татищев В. История Российская с самых древнейших времен.— Т. 1.— С. 118.

⁷¹ Ипатьевская летопись.— С. 63—64.

⁷² Лушин В. Свенельд: князь или воевода? // Историко-археологические записки.— 2009.— Кн. 1.— С. 45—57; Босов Д. Свенельд.— Санкт-Петербург, 2016.— 87 с.

чини цієї конфронтації та інформація про обидва походи Ігоря Рюриквича, викликають більше запитань, ніж можливих відповідей⁷³.

Можна стверджувати, що у Києві толерантно ставились до християн, і частина оточення князя Ігоря була християнами, тому на затвердженні угоди присягали в Києві в церкві св. Іллі⁷⁴. Версія, що прихильники християнства в оточенні князя Ігоря переважали язичників, залишається припущенням, яке неможливо перевірити, а от гіпотеза, що князь Ігор був „внутрішній“ або таємний християнин, близька до реальності⁷⁵. Літописець назвав церкву св. Іллі „съборною“⁷⁶, тобто соборною. У будь-якому разі це свідчить про існування в Києві середини X ст. вільного богослужіння⁷⁷, що було б неможливим без дозволу великого князя. Хоча сам Ігор присягав з язичниками біля статуї Перуна⁷⁸.

Згідно з відомостями Абу Алі Ахмада Ібн Мухаммеда Ібн Міскавейха (†1030), 943 р. руси здійснили похід на Бердаа⁷⁹. Перський історик Ахмед Кесраві датує похід 945 р., його версію прийняв Анатолій Новосельцев, вважаючи, що похід на Бердаа твердо можна датувати серпнем—вереснем 945 р., тобто часом смерті еміра Тузуна⁸⁰. За логікою подій, похід таки міг відбутися тільки після укладення миру з Візантією, коли зібраній великій масі найманих військ потрібно було дати можли-

⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1913.— Т. 1.— С. 239, 383, 405—406, 410—414, 418, 424, 437—446, 585; Schück Н. Byzanz och Norden // Kulturhistoriska skizzer.— Stockholm, 1922.— Р. 51—55; Истрин В. Договоры русских с греками X века // Известия Отделения русского языка и словесности. 1924 год.— Ленинград, 1925.— Т. 29.— С. 380—390; Grégoire Н., Orgels Р. La guerre russo-byzantine de 941. Bizantion.— Bruxelles, 1955.— Т. 24.— Р. 155—156; Половой Н. Русское народное предание и византийские источники о первом походе Игоря на греков // Труды Отдела древнерусской литературы.— Ленинград, 1960.— Т. 16.— С. 105—111; його ж. К вопросу о первом походе Игоря против Византии // Византийский временник.— Москва, 1961.— Т. 18.— С. 85—104; Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси.— Москва, 1968.— С. 99—103; Шапов Я. Русская летопись о политических взаимоотношениях Древней Руси и Византии.— С. 201—208; Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия.— С. 186—194; Сахаров А. Дипломатия Древней Руси.— С. 210—258.

⁷⁴ Браичевський М. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 83—85; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.— Львів, 2000.— С. 113, 115, 117—119, 122, 368, 405; Каштанов С. К вопросу о происхождении текста русско-византийских договоров в составе Повести временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье: Политическая структура Древнерусского государства. VIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Тезисы докладов.— Москва, 1996.— С. 40—42; Васильев М. Степень достоверности известия „Повести временных лет“ о процедуре ратификации русско-византийского договора 944 г. в Киеве // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-корр. РАН А. П. Новосельцева / Отв. ред. Т. М. Калинина.— Москва, 2000.— С. 64—71; Королев А. История междукняжеских отношений на Руси в 40-е — 70-е годы X века.— Москва, 2000.— С. 30—128.

⁷⁵ Голубинский Е. История русской церкви.— Москва, 1901.— Т. 1, ч. 1.— С. 68.

⁷⁶ Ипатьевская летопись.— С. 42.

⁷⁷ Браичевський М. Утвердження християнства на Русі.— С. 86.

⁷⁸ Ипатьевская летопись.— С. 42.

⁷⁹ Якубовский А. Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322 = 943/4 г. // Византийский временник.— Москва, 1926.— Т. 24.— С. 64—68.

⁸⁰ Половой Н. О дате второго похода на греков и похода русских на Бердаа // Там само.— Москва, 1958.— Т. 14.— С. 138—147; Новосельцев А. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси // Введение христианства на Руси.— Москва, 1987.— С. 55—77; його ж. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси // Древнейшие государства Восточной Европы.— С. 405—427.

вість поповнити свої доходи за рахунок військової здобичі, оскільки їх утримання було надто обтяжливим для князівської скарбниці. Здійснити подібний похід паралельно з походом на Візантію було б неймовірно.

Військо вийшло з Чорного моря, пройшло Азовським морем, Доном, волоком перейшло на Волгу зі своїми лодями, і по Каспію дійшло до гирла Кури, піднялось угору по Курі та здобуло тодішню столицю Албанії — Бердаа. Ця подія сколихнула весь мусульманський світ. Бердаа на р. Курі було найбільшим містом у Закавказзі⁸¹. Взявши місто, пришельці „зробили об'яву, заспокоювали жителів його і говорили їм так: нема між нами і вами протиріч у вірі. Єдине чого ми бажаємо — це влади. На нас лежить обов'язок добре ставитися до вас, а на вас — добре підкорятися нам“⁸². Схоже, тут було продовження спроб отримати на Каспії власну факторію (з огляду на зрослу роль східної торгівлі для Київської Русі⁸³), а не спроба прорватися до Візантії через Кавказ (як вважали Анатолій Новосельцев⁸⁴ і Володимир Пашуто⁸⁵), і не наслідок союзу з Візантією проти хазар (Арсеній Насонов⁸⁶, Тетяна Калініна⁸⁷) чи союзу з хазарами проти мусульман (Микола Половий⁸⁸). Малоімовірно бачити у цьому поході і не погоджений з Києвом виступ Тмутараканської Русі (Сергій Соловйов⁸⁹). Спробу погодити всі версії здійснив Андрій Сахаров, але і він схиляється до спроби закріпитися на Каспії⁹⁰. Окремої думки дотримуються Михайло Артамонов⁹¹ та Борис Заходер⁹², які розглядали цей похід як акцію варягів, які після миру 944 р. просто шукали здобичі, не будучи задоволені платою, яку їм надав Ігор. Правда, перший з них також звернув увагу на спробу закріпитися на Каспії. Принаймні князь Ігор Рюрикович для розв'язання цієї давньої проблеми використав наявні потужні сили, ресурсів для утримання яких бракувало.

Похід закінчився невдало. Жителі Бердаа повстали, зазнали поразки і були змушені платити контрибуцію. У подальшій боротьбі загинув

⁸¹ Бартольд В. Бердаа // Бартольд В. В. Сочинения.— Москва, 1963.— Т. 2.— С. 272—273.

⁸² Дорн Б. Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах на побережье Каспийского моря.— Санкт-Петербург, 1875.— С. 15—29; Якубовский А. Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322 = 943/4 г.— С. 64—68.

⁸³ Калинина Т. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы.— С. 106—119.

⁸⁴ Новосельцев А. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— Москва, 1990.— С. 241—246.

⁸⁵ Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси.— С. 99—103.

⁸⁶ Насонов А. Тмутаракань в истории Восточной Европы // Исторические записки.— Москва, 1940.— Т. 6.— С. 86—87.

⁸⁷ Калинина Т. Древняя Русь и страны Востока в X в. (Средневековые арабо-персидские источники о Руси): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Москва, 1976.— С. 21—25.

⁸⁸ Половой Н. О дате второго похода на греков и похода русских на Бердаа.— С. 138—147; його ж. О русско-хазарских отношениях в 40-х годах X в. // Записки Одесского археологического общества.— Одесса, 1960.— Т. 1 (34).— С. 344—356; його ж. О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г. // Византийский временник.— Москва, 1961.— Т. 20.— С. 90—105.

⁸⁹ Соловьев С. Сочинения.— Москва, 1988.— Кн. 1.— Т. 1.— С. 144.

⁹⁰ Сахаров А. Дипломатия Древней Руси.— С. 205—208.

⁹¹ Артамонов М. История хазар.— Ленинград, 1962.— С. 376.

⁹² Заходер Б. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.— Москва, 1967.— Т. 2.— С. 157—162.

вождь русів, вони були обложені в цитаделі, була спроба мусульманських жінок їх отруїти. Врешті після важких боїв з мусульманськими військами вони вночі прорвались до Кури, де стояли їх лоді, і вийшли в море⁹³. Албанський історик X ст. Мовсес Каганкатваці писав про жорстоку розправу русів з місцевими жителями⁹⁴. Про похід на Бердаа повідомляли також перський анонім Худуд-ал-алам, Ібн Хаукаль та Ібн ал-Асир⁹⁵.

Зібрані великі війська, серед яких було багато найманців вікінгів, вимагали значних коштів на їх утримання. Якусь частину з них відправлено в експедицію на Бердаа, але решта залишилася. Саме вони і спровокували князя Ігоря Рюриковича на збір подвійної данини у землях *древлян*, що закінчилося повстанням під керівництвом князя Мала і загибеллю великого князя⁹⁶.

Ігор загинув 945 р. під час повстання древлян. Візантійський хроніст Лев Диякон, який завершив свою „Історію“ близько 990 р., описав загибель князя: древляни взяли Ігоря в полон, прив'язали до двох зігнутих дерев і відпустили їх. Князь був розірваний навпіл⁹⁷. „И погребен был Игорьъ и есть его могила у Искоростеня в деревской земле и до сего времени... (Ольга.— Л. В.) повеле людем своим насыпать великую могилу, и егда насыпали прикажи свершить тризну“⁹⁸.

Курган Ігоря ще 1710 р. відвідав В. Татищев, коли його підрозділ з Києва йшов на Коростень. Перерізаний траншеями курган, званий „Могила князя Ігоря“, бачив під час Першої світової війни відомий архітектор Гавриїл Барановський (1860—1920). Від місцевих жителів він довідався, що під час риття траншеї були знайдені останки та меч. Офіцер, який командував підрозділом, наказав віднести останки у каплицю, а меч забрав зі собою. При огляді цих останків у каплиці с. Сингай Г. Барановський знайшов багатий наконечник з піхов із плетеним орнаментом, характерним для оздоблення візантійської зброї⁹⁹. Це може бути ще одним свідченням, що князь Ігор був християнином, якого Ольга поховала наполовину по-християнськи. За версією Михайла Браїчевського, князь прийняв християнство відразу після походу 944 р.¹⁰⁰

Чи не найбільш загадковою проблемою, пов'язаною з князем Ігорем Рюриковичем, є його одруження з княгинею Ольгою та її походженням.

⁹³ Бартольд В. Берда'а.— С. 272—273.

⁹⁴ Тер-Мкртичян Л. Армянские источники о Палестине VII—XVIII вв.— Москва, 1991.— С. 42—45.

⁹⁵ Худуд ал-иалам. Рукопись Туманского с введ. и указ. В. В. Бартольда.— Ленинград, 1930.— С. 78; Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim ibn Haukal al-Nasiri) „Liber imaginis terrae“ / Ed. collatio textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis Johannes Hendrik Kramers.— Fasc.1—2.— Lugduni Batavorum, 1938—1939.— 528 p.; Ибн ал-Асир. Ап-Камил фи-т-тарих (Полный свод истории) / Пер. с араб. и коммент. П. Булгакова, доп., прим. и коммент. Ш. Камолиддина.— Ташкент, 2006.— С. 316—317.

⁹⁶ Ипатьевская летопись.— С. 42—43.

⁹⁷ Диякон Л. История.— С. 57.

⁹⁸ Ипатьевская летопись.— С. 44.

⁹⁹ Фехнер М. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня // Советская археология (Москва).— 1982.— № 4.— С. 243—244.

¹⁰⁰ Браїчевський М. Утвердження християнства на Русі.— С. 93.

Незважаючи на появу нових ґрунтовних досліджень, присвячених особі княгині Ольги¹⁰¹, її постать залишається загадковою. Зокрема, походження княгині Ольги належить до тих загадок нашої історії, які, мабуть, так і залишаться нерозгаданими. Не кажучи вже про хронологію її життя, де безперечною датою можна вважати тільки точну дату смерті (11 липня 969 р.), зафіксовану церковним літописцем і передану Яковом Мніхом (1040-ві рр.) у „Пам’яті і похвалі князю Володимирі“¹⁰².

Перша згадка про Ольгу належить до 903 (6411) р., коли Ігорю „приведоша ему жену Ѡ Плескова именемъ Ѡльгу“¹⁰³. Традиція, відображена у „Степенній книзі“, зберегла легенду про селянську дівчину зі с. Вибутино, яка перевозила човном князя Ігоря. За Никонівським літописом, с. Вибутино належало Ользі¹⁰⁴. За Житієм, батьківщиною Ольги було с. Вибути під Псковом¹⁰⁵. Погост Вибути міститься 12 км вище від Пскова по р. Великій. У його околицях під 1394 р. згадується Ольгіна гора в описі конфлікту псковичів з новгородцями, знайдені давні археологічні матеріали, зокрема скандинавські фібули та наконечники списів, а також поховальні камери в сопках схожі на аналогічні у Бірці¹⁰⁶. Враховуючи скандинавське походження імені *Ольга* (від *Helga* — *священна*) і, ймовірно, самої Ольги¹⁰⁷, виникла версія, що вона була дочкою одного зі сподвижників Олега, який отримав у бенефіції Псков¹⁰⁸.

За „Іоакимовим літописом“, походження та інформація якого залишаються дискусійними, Ольга була родом з Ізборська і походила з роду Гостомисла, носила ім’я Прекраса, яке було змінено на честь Олега на Ольгу¹⁰⁹. Звичайно, Ольга могла змінити ім’я на честь Олега, який виступив ініціатором її шлюбу¹¹⁰.

Але ні невідомий соратник Рюрика, ні Гостомисл не були князями, а становище Ольги при київському дворі було винятковим: дружина Ігоря після його загибелі відразу визнала її правителькою і вона довгий час не допускала до влади сина Святослава, проводила важливі реформи, активну зовнішню політику та намагалася утвердити християнство на Русі. Це не могло не бути пов’язано з її високим походженням. Отже, Ольга не могла бути дочкою посадника Пскова чи іншого боярина навіть найвищого рангу.

Вважаючи, що літописний *Плесков* міг бути тотожним болгарській столиці *Плісци*, була висунута версія, що Ольга була незнаною з джерел

¹⁰¹ Ричка В. Княгиня Ольга.— К., 2004.— 336 с.; Карпов А. Княгиня Ольга.— Москва, 2009.— 384 с.; Богданов А. Княгиня Ольга. Святая воительница.— Москва, 2013.— 272 с.; Дибя Ю. Батьківщина святого Володимира // Волинська земля у подіях X століття.— Львів, 2014.— С. 45—50, 128—207.

¹⁰² Чернов А. Проблема 6360...— С. 34.

¹⁰³ Ипатьевская летопись.— С. 21.

¹⁰⁴ Никоновская летопись.— С. 35.

¹⁰⁵ Карпов А. Княгиня Ольга.— С. 352.

¹⁰⁶ Александров А. Ольгинская топонимика, выбутские сопки и руссы в Псковской земле // Памятники средневековой культуры. Открытия и версии.— Санкт-Петербург, 1994.— С. 22—31.

¹⁰⁷ Пушкарева Н. Женщины Древней Руси.— С. 214.

¹⁰⁸ Мавродин В. Образование древнерусского государства.— Ленинград, 1945.— С. 247.

¹⁰⁹ Татищев В. История Российская с самых древних времен.— Санкт-Петербург, 1773.— Кн. 2.— С. 18, 372—373.

¹¹⁰ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия...— С. 194—196.

дочкою болгарського кагана Симеона, народженою близько 896 р. у Плісці, яка принесла на Русь християнство і кириличне письмо. Але в довгій дискусії навколо походження княгині Ольги цю ідею не підтримано¹¹¹.

Вважаючи, що літописний *Плесков* — це найбільший східнослов'янський град у X ст. Плісеськ на межі Волині і Прикарпаття, Ігор Мицько висунув версію походження Ольги з Плісеська. Для підтвердження цієї гіпотези дослідник залучив величезний масив європейського епосу¹¹². За його версією, Ольга була дочкою Олега. Цей Олег був внуком данського правителя Helgi, який наприкінці IX ст. емігрував на Полаб'я. Його синами від першого шлюбу були Аскольд та Дір, причому перший загинув на війні з батьком, що знайшло свій відбиток в епосі (бій Іллі Муромця зі сином, бій Гільдебранта з Гадубрантом та ін.). Згодом Олег одружився з дочкою правителя Руси Будимира і отримав у придане Прикарпаття. Від цього шлюбу у столиці Олега Плісеську народилася майбутня княгиня Ольга. Загинув Олег у Бердаа 943 р. Він став прототипом билинних героїв Іллі Муромця та Вольги Всеславича, а також таких епічних героїв, як Ож'є Данець і Гольгер Данске¹¹³.

Ця гіпотеза виглядає як спроба поєднати між собою у просторі і часі різноманітні джерела, узгодження яких потребує розгляду варіантів та гіпотез, що знижує ймовірність правильного висновку. Найбільш вразливим місцем аргументації цієї гіпотези є брак опрацювання джерел, залучених до підтвердження гіпотези. Деякі героїні епосу мають зовсім інші імена, не зрозуміло також, коли, звідки і за яких обставин інформація про Ольгу з Плісеська могла потрапити до Франції та інших країв Європи, віддалених від Прикарпаття. Але проблема сформульована і її треба роз-

¹¹¹ Малышевский И. Происхождение русской великой княгини Ольги св. // Киевская старина.— 1889.— Июль.— С. 1—27; Август.— С. 325—353; Леонид. Несколько замечаний к нашей статье: Откуда родом была св. великая княгиня Ольга (в ответ Малышевскому) // Там само.— 1889.— Октябрь.— С. I—VIII; Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— Санкт-Петербург, 1908.— С. 108—118; Яцимирский А. Известия о св. Ольге в древнейшем русском летописном своде (по поводу „Разысканий“ Шахматова) // Псковская старина.— 1910.— № 1.— С. 31—51; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 1.— С. 424, 445—458, 467—469, 512—513; Иловайский Д. Вероятное происхождение св. княгини Ольги // Иловайский Д. И. Исторические сочинения.— Москва, 1914.— Ч. 3.— С. 441—448; Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития (Обзор редакций и тексты).— Москва, 1915.— С. 24—41; Истрин В. Замечания о начале русского летописания. По поводу исследований А. А. Шахматова.— Ленинград, 1924.— С. 56—57; Соболевский А. Поп Сильвестр и Домострой (о житии Ольги) // Известия Отделения русского языка и словесности.— Ленинград, 1929.— Т. 21, кн. 1.— С. 198—202; Николаев В. Славяно-българский фактор в христианизации на Киевская Русия.— София, 1949.— С. 11—15; Намдаров Г. Недомовлені сторінки життя св. княгині Ольги.— С. 14—19; Пчелов Е. Генеалогія древнерусских князей.— С. 128—130.

¹¹² Мицько І. Плісеськ — батьківщина княгині Ольги // Конференція „Ольжині читання“, Плісеськ 10 жовтня 2005 року.— Львів, 2005.— С. 61—81; його ж. Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі „Ольжині читання“, Плісеськ; Львів, 14—15 червня 2007 року.— Львів, 2007.— С. 18—34; його ж. Свята Ольга в епосі України // Треті „Ольжині читання“, Плісеськ, 31 травня 2008 року.— Львів, 2009.— С. 27—39; його ж. Плісеський сюжет „Слово о полку Ігореві“ // Четверті „Ольжині читання“, Плісеськ, 16 травня 2009 року.— Львів, 2010.— С. 26—34; його ж. До історії поширення у Європі переказів про княгиню Ольгу // П'яті „Ольжині читання“, Плісеськ, 7 травня 2010 року.— Львів; Броди, 2011.— С. 3—12.

¹¹³ Мыцько И. Датское происхождение князя Олега // Скандинавские древности. Интернет-конференция 10—30 сентября 2010.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://conference.dansk.ru/content/view/28/39>

в'язувати, без чого інформація цих джерел не може слугувати аргументами.

Раніше ми допускали можливість, що Ольга могла бути останнім нащадком Аскольда (його внучкою), чия сім'я, вірогідно, була вивезена у Псков. Тоді шлюб з нею міг мати важливе значення для закріплення династії у Києві та пояснював би її виняткове становище в наступний період¹¹⁴. Але така ймовірність дуже невелика і коректно довести її неможливо.

Пізній Пискарьовський літописець початку XVII ст. зазначив: „[...]нѣцѣи же глаголють яко Ольгава дщери бѣ Ольга“¹¹⁵. Версія, що Ольга була дочкою Олега не тільки не позбавлена вірогідності¹¹⁶, а при глибшому аналізі виглядає найбільш обґрунтованою. Дочку Олега, безперечно, визнали б своєю правительською вікінги, які становили найближче оточення київських князів. А для самого Олега подібний шлюб був більш ніж мотивований.

За Новгородським Карамзінським літописом, Ользі було десять років, коли її привели до Ігоря: „приведе ему Олегъ жену от Пльскова, именемъ Олгу, лет 10, и жит Игорь с Олгою лет 43“¹¹⁷. Цю інформацію повторив укладач Устюзького літописного зведення першої чверти XVI ст., але переніс дату одруження Ігоря на 912 (6420) р. „Оженися во Пскове, понят за себя Ольгу десяти лет, бе бо красна вельми и мудра“¹¹⁸. Вважаючи це датування помилковим, дослідники від Августа Людвіга Шлецера та Миколи Карамзіна приймали дату народження Ольги 893 р., тим більше, що за „Проложним Житієм“ св. Ольга померла у віці 75 років, тобто народилася 894 р.¹¹⁹ Дата народження близько 893—894 рр. виглядала найбільш вірогідною¹²⁰. Інші датування були невідтвердженими здогадками: В. Татищев відносив народження Ольги до 887 р., базуючись на твердженні, що під час хрещення 955 р. їй було 68 років, а народження Святослава відносив до 920 р., коли їй мало б бути 33 роки¹²¹; Борис Рыбаков відносив датування на 920-ті рр., виходячи з нелогічності пізнього народження Святослава¹²². Інформація про пізнє народження Святослава викликала навіть недовіру до літописної генеалогії¹²³, хоча навіть, якби Ользі на момент народження Святослава було 42—44 роки, а Ігорю — 62—64, нічого неймовірного в такій події не було¹²⁴.

Життєві датування віку Ольги ще більше заплутують розв'язання цієї проблеми. За Житієм Ольги Степенної, книги середини XVI ст., Оль-

¹¹⁴ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти.— С. 215.

¹¹⁵ Пискаревский летописец // ПСРЛ.— Москва, 1978.— Т. 34.— С. 31.

¹¹⁶ Беляев Н. Рорик ютландский.— С. 264.

¹¹⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ.— Москва, 2003.— Т. 3.— С. 26.

¹¹⁸ Устюжская летопись. Список Мациевича // Там само.— Ленинград, 1982.— Т. 37.— С. 19.

¹¹⁹ Пчелов Е. Генеалогия древнерусских князей...— С. 130.

¹²⁰ Литаврин Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СРСР (Москва).— 1981.— № 5.— С. 177.

¹²¹ Татищев В. История российская.— Москва; Ленинград, 1963.— Т. 2.— С. 40.

¹²² Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII—XIV вв.— Москва, 1982.— С. 312—314, 369.

¹²³ Левченко М. Очерки по истории русско-византийских отношений.— Москва, 1956.— С. 214.

¹²⁴ Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі.— С. 101.

га померла, маючи близько 80 років¹²⁵. За пізнім Вологодським літописом початку XVIII ст., на момент смерти Ользі виповнилося 88 років¹²⁶.

На наш погляд, найбільш обґрунтованим сьогодні виглядає висновок А. Чернова, який, враховуючи некоректні переведення числових значень з глаголичної системи у кириличну, вважає, що Ольга, дочка Олега, народилася 903 р. і була видана за Ігоря 912 р.¹²⁷ Можливо, цей шлюб був компромісом, з допомогою якого Олег намагався продовжити своє перебування при владі, стримавши ті сили, які штовхали Ігоря до силового варіанта опанування реальної влади. Зрозуміло також, що походження княгині Ольги, як дата її народження, і надалі залишаються дискусійними.

Дискусії навколо життя та діяльності князя Ігоря Рюриковича будуть, звичайно, тривати. Однак джерела, які збереглися, не дають жодних підстав вважати його легендарною особою або сумніватися, що він справді був сином Рюрика і батьком князя Святослава. Будучи відсуненим від реального управління своїм опікуном і регентом Олегом, він зумів-таки утвердитись як великий князь і продовжив політику попередника, розширюючи межі Київської Русі та її впливу, хоча і з меншим успіхом (похід проти Візантії 941 р., як і експедиція на Бердаа у Кавказькій Албанії 945 р., завершилися невдало, менш вигідною була і угода з Візантією 944 р.).

Leontiy VOITOVYCH

MYSTERIES OF THE LIFE AND ACTIVITIES OF GRAND PRINCE IHOR OF KYIV

Grand Prince Ihor of Kyiv, who played a significant role in the formation of the State of Rus, found himself on the margins of historical research for various reasons. He is often neglected by the researchers or the information about him is full of various fantastic things up to the point that he has been declared a legendary figure. In fact, most of the reports about this prince remain controversial starting from the date of his birth.

The article attempts to solve the mysteries of life and work of Prince Ihor. The versions of the dates of birth of Prince Ihor and his wife Olha and the sources of these versions are thoroughly analyzed. Attention is paid to the early periods of Ihor's activities as Grand Prince, in particular, his successes in expanding the borders of Rus in the southern and western directions in the basin of the Prypiat River, relations with the Pechenegs and Ugrians. Special attention is paid to the discussions of relations with Byzantium and the agreement of 944. The analysis of the Grand Prince's embassy staff and discussions of the identification of these persons is performed.

For the first time, attention was paid to the composition of Prince Ihor's army and the influence of this army on his politics, in particular, regarding the resources for the maintenance of this army in light of the expedition to Berdaa and Prince's death in Drevlianian lands. There is also a review of versions about the purpose, course and results of the expedition to Barda, the attitude of Prince Ihor to Christianity and the origin of his wife Princess Olha (in particular, the Pskov, Plisko (Bulgaria) and Plisne versions). While trying to solve all these problems, substantiating his own position, the author emphasizes that the significant part of the conclusions remains debatable due to the state of the sources.

¹²⁵ Курюкин И. Сильвестр и составление Жития Ольги Степенной книги // Теория и практика источниковедения и археографии отечественной истории.— Москва, 1978.— С. 51—60.

¹²⁶ Вологодская летопись // ПСРЛ.— Т. 37.— С. 161.

¹²⁷ Чернов А. Проблема 6360...— С. 31—32.